

РЕЗУЛТАТИ САВРЕМЕНИХ ЕТНОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА ГОРЊЕГ ПОЛИМЉА

У овом раду износе се резултати етнологских истраживања Горњег Полимља, преваходно у вези са проучавањем етничког и верског идентитета, као и традиционалне духовне културе. Нагласак је стављен на емпиријску грађу, у складу са чињеницом да су теренским истраживањима обухваћени припадници свих етничких и конфесионалних група у овој области. Посебно су разматрана и питања везана за промену етничког изјашњавања, односно проблематика међуетничких односа и коегзистенције. Однос традиционалног и модерног, као и регионалне специфичности, такође су наглашени у овој студији.

Кључне речи: етнологска истраживања, Горње Полимље, етнички идентитет, традиционална духовна култура, различите етничке и конфесионалне групе, промене, традиционално и савремено.

Уводни осврт. Етнологско-антрополошка истраживања Горњег Полимља, спроведена током 2005. и 2006. године*, обухватила су већи број насеља и све етничке и конфесионалне групе присутне у овој области. Интервјуисан је изузетно велики број казивача (више од стотину) оба пола, различитог занимања и порекла, и свих старосних група. Наведена етнологска истраживања првобитно су замишљена као истраживања општег типа, усмерена првенствено на глобални контекст проучавања традиционалне духовне културе Горњег Полимља, али је временом тежиште пребачено на разматрање проблематике етничког идентитета, која се показала као посебно занимљива. Такође је акценат стављен и на поједине, посебно илустративне аспекте народне религиозности, од митологије до обичаја годишњег и животног циклуса. Ова истраживања су имала за циљ и да детектују динамичке процесе везане за промене тј. трансформације традиционалних представа и облика народног живота.¹ У том смислу, посебно индикативна могу бити савремена схватања везана за крвну освету, племенско уређење и идентитет, порекло и конструкције везане за порекло итд.

Редукција традиционалних веровања и представа је, рецимо, посебно јасно изражена на примеру митских/натприродних бића. Тако се и код Срба и код Албанаца најприсутније међу оваквим представама могу свести на једну врсту „логичког квадрата” који сачињавају крајње редукована предања и идеје о митским бићима, типа:

1) змај/здухаћ, 2) вампир, 3) вила и 4) вештица.²

* Текст је резултат пројекта бр. 147020: *Србија између традиционализма и модернизације: Етнологска/антрополошка проучавања културних процеса у Србији*, који финансира МНЗЖС РС.

¹ Сакупљена је изузетно обимна теренска грађа везана за народну митологију и друге, сродне, аспекте традиционалне духовне културе, али опширност забележеног материјала захтева његово представљање и аналитичко сагледавање у посебном раду, специјално посвећеном овој проблематици.

² Упоредити: Ивица Тодоровић, *Прилог проучавању базичног митолошког кода српске народне религије – Митска бића Тамнаве*, Гласник Етнографског института САНУ, Београд.

Примера ради, „здуач” (тј. здухаћ) се код већине данашњег становништва Горњег Полимља претворио у нејасну представу о „баксузу”, тј. набуситом и уображеном, лошем човеку (велике снаге), слично као и – у многим аспектима аналогни – *drakue/drague* код Малисора и Албанаца муслимана. Слично томе, „Каркуланца” је код Албанаца данас само нејасно страшило за децу, док је „Караконцула” код Срба, примера ради, у једном карактеристичном примеру изједначена са нејасном представом о „трапавој и дебелој” жени.³

Посебно су занимљива и предања о старим народима (помињу се Псоглави, Мацуре, Грци итд.), бројна предања о светом Сави, разноврсна веровања (из комплекса „ваља се” – „не ваља се”) забележена код свих етничких група, и слично.⁴

Инспиративан је и интересантан и однос становништва према хришћанству и исламу, тј. однос народних схватања религије и кодификованих норми.

У сваком случају, забележен је обиман материјал који омогућава упоредно сагледавање односа културног наслеђа различитих етничких група овог подручја. Међутим, за детаљније излагање грађе потребан је и одговарајући простор, тако да ћемо се овом приликом првенствено усмерити на сагледавање опште структуре и главних облика манифестације етничких и културних образаца (и промена) присутних на овом подручју, са посебним освртом – као што је већ речено – на етнички идентитет. У овом раду фокусирамо се на теренску грађу, односно на резултате непосредних савремених етнологских истраживања Горњег Полимља, свесно се дистанцирајући од претходних истраживања и студија, које су, наравно, проучене и узете у обзир, али нагласак је стављен на садашње стање. Шири антрополошки контекст и непосредна етнографска грађа, везана за различите облике традиције и народног живота становништва Горњег Полимља, биће представљени у наредним радовима.

Проучавања етничког идентитета. Подручје Горњег Полимља (при чему су у фокусу наше пажње била насеља општине Плав, тј. плавско-гусињска област са околином) посебно је занимљиво и илустративно када је реч о сагледавању базичне структуре и динамике међуетничких односа и промена одговарајућих идентитета, с обзиром на постојање већег броја различитих културних модела и образаца на релативно малом простору. Другим речима, на овом месту ћемо савремене друштвено-културне процесе и промене етничких и културних образаца разматрати са етнологског

³ Већ је наглашено да ће предочена проблематика детаљно бити разматрана у посебном раду; видети напомену 1.

⁴ Представе о старим народима, забележене у овом подручју, углавном су повезане са разноврсним митолошким садржајима, пре свега када је реч о псоглавима. Често се ове древне представе асоцирају са савременим појавама, на пример са проналаском циновских људских костију у Андријевици (по причању казивача, величина ових костију је указивала на људе високе око 2,40 метара).

становишта, на примеру анализе начина прожимања и сучељавања различитих културних и етничких идентитета (Срби, Црногорци, Муслимани, Бошњаци, Албанци, Малисори) присутних на језички и културно шароликом подручју Горњег Полимља.

Дакле, покушаћемо да укажемо на поједине специфичности културног прожимања различитих етничких и конфесионалних образаца на једном микропростору, у контексту подручја које у највећој мери може да прикаже ситуацију етничке разноликости. Наиме, на простору Србије и Црне Горе тешко да постоји област која би представљала погоднију лабораторију за непосредно сагледавање ове проблематике, него што је то Горње Полимље.⁵

С обзиром на чињеницу да је, и поред постојања одговарајуће литературе, у претходном периоду ово подручје ипак недовољно истраживано⁶, односно с обзиром на то да су савремена истраживања започета прошле (2005) године (уз жељу да се она континуирано наставе у наредном периоду), овде у сажетим цртама приказујемо уочене тенденције и излажемо основне закључке до којих смо дошли, уз напомену да ће

⁵ Ова се констатација може проширити и на глобални план, с обзиром на чињеницу да поједини аспекти етничко-конфесионалних релација и трансформација, забележених на овом простору, представљају (слободно можемо рећи) и светски феномен.

⁶ Иако се може навести и не тако мали број научних радова о Горњем Полимљу, ипак су многе димензије народног живота, традиције и етнокултурног идентитета становништва овог краја остале необрађене. Када је реч о досадашњим радовима видети, на пример: Андрија Јовићевић, *Плавско-гусињска област, Полимље, Велика и Шекулар*, Српски етнографски зборник 21, Насеља и порекло становништва 10, Београд, 1921; Mitar Vlahović, *Etnološka zapazanja u okolini Plava i Gusinja*, *Vjesnik Etnografskog muzeja u Zagrebu* 4, Zagreb, 1938; Мирко Барјактаровић, *Етнички развитак Горњег Полимља*, Гласник цетињских музеја VI, Цетиње, 1973; Радован Бакић, *Горње Полимље – природа, становништво и насеље*, Географски институт Филозофског факултета, Никшић, Комови, Андријевица, 2005; Мустафа Мемич, *Плав и Гусиње у прошлости*, Издавачка заједница „Вељко Влаховић”, Култура, Београд, 1989; Радослав Јагош Вешовић, *Племи Васојевићи*, Андријевица – Подгорица, 1998; М. Барјактаровић, *Терминологије родбине и својте у Горњем Полимљу*, Гласник Етнографског музеја на Цетињу, 1961; М. Барјактаровић, *Пренос добара у Горњем Полимљу*, Гласник Етнографског института САНУ (ГЕИ САНУ) I, Београд, 1952; М. Влаховић, *О наводњавању у околини Гусиња и Плава*, Гласник Етнографског музеја (ГЕМ) XII, Београд, 1937; Милосав Лутовац, *Наводњавање у Горњем Полимљу*, ГЕИ САНУ I, 1952; Милош Велимировић, *Васојевићи, Полимље, Метохија*, Годишњица Николе Чупића (ГНЧ) XVIII, Београд, 1898; М. Велимировић, *Гусињска нахија с погледом на Метохију*, ГНЧ XXXII, Београд, 1913; М. Барјактаровић, *О гробљима и гробовима у Горњем Полимљу*, ГЕМ 22-23, Београд, 1960; Момчило Гогић-Лутовац, *Проблеми савремених спољних миграција на примеру општина Иванград, Плав и Рожаје*, ГЕИ САНУ XXIV, Београд, 1975; Миомир Дашић, *Феудални односи и етничка кретања у горњем Полимљу у XVIII и првој половини XIX вијека*, Записи XXXIII (LIII), Титоград, 1980/3; М. Лутовац, *Племи, сплемењавање, расплемењавање, срођавање и одрођавање у горњем Полимљу и неким другим областима старе Рашке*, Предмет и метод изучавања патријархалних заједница у Југославији, ЦАНУ 7, одјел. др. наука 3, Титоград, 1981; Марко Кнежевић, *Велика и Новишиће*, Годишњак бр. 3 Географског друштва Црне Горе – сепарат, Титоград, 1981; М. Лутовац, *Србљаци у Горњем Полимљу*, ГЕМ X, Београд, 1935; Бранислав Оташевић, Вук Марсенић, *Мурина – историја и вријеме*, Комови, Покрет, Андријевица, 2000; Б. Оташевић, *Савине стопе (легенде и приче из Васојевића)*, Ступови, Андријевица, 1996; Б. Оташевић, *Вилин извор (Легенде и народне приче из Полимља и Велике)*, Комови, Подгорица, 2006; Б. Оташевић, *Велика и Полимље – књига прва*, КПЗ Србије, Комови, Београд, Андријевица, 2002, Р. Бакић, *Демографски развитак сјеверне Црне Горе*, Филозофски факултет – Институт за географију, Никшић, Подгорица, 1994, итд. О неким кључним географским и историјским околностима и одредницама везаним за област Горњег Полимља в., рецимо, у: Јован Цвијић, *Ледено доба у Проклетијама и околним планинама*, Глас Српске краљевске академије ХСI, Београд, 1913; Новак Ражнатовић, *Сукоб Црне Горе с Турском и Албанском лигом око извршења Берлинског уговора о предаји Плава и Гусиња*, Гласник цетињских музеја VI, Цетиње, 1973 итд.

завршне анализе бити изнесене у наредним студијама⁷. У методолошком смислу, користићемо се, пре свега, структурним ауторским приступом, у смислу специфичног оруђа за сагледавање суштине културне стварности путем раздвајања структура тј. система на њихове основне саставне елементе⁸. Имајући све то у виду, на овом месту, дакле, нагласак стављамо: на представљање базичне структуре етничких идентитета, на изношење илустративних примера везаних за етничка одређења и односе, на начине сагледавања/доживљавања других етничких група, на специфичне примере културне блискости и различитости и на указивање на релације тј. сучељавања модернизацијских процеса и традиционализма.

Структурне основе базичних етничких образаца. Теренска истраживања у области Горњег Полимља упутила су нас на сагледавање врло специфичне културне мешавине, где паралелно егзистирају два језичка (српски и албански) и три верска тј. конфесионална (православни, муслимански и католички) контекста⁹. Ово је условило и постојање више различитих, у већој или мањој мери стабилних етничких идентитета присутних током последњих деценија, од базичних етничких идентитета заснованих на језику, српског и албанског, све до муслиманског, бошњачког, црногорског, малисорског и југословенског (манифестног или латентног) етничког изјашњавања. Међу овим, условно речено „новим” идентитетима, можемо разликовати оне који су првенствено верски мотивисани (бошњачки тј. муслимански и специфични и латентни малисорски) и оне који су територијално-политички мотивисани, настајући као резултат одговарајућих политичких одлука (црногорски и југословенски)¹⁰. С тим у вези треба приметити и да хронолошки контекст указује на закључак да су територијално-политички мотивисани идентитети знатно нестабилнији, и да теже

⁷ Рад *Резултати савремених етнолошких истраживања Горњег Полимља* је презентован на научном скупу *Горње Полимље (досадашња проучавања и нови истраживачки проблеми)* у октобру 2006, у организацији Музеја у Пријепољу који је покренуо пројекат истраживања целокупног Полимља; у раду *Народна медицина некада и данас – на примеру савремене етнографске грађе из Србије и Црне Горе* (студија ће бити објављена у Зборнику радова са научног скупа посвећеног историји медицине и народној медицини, одржаном у Зајечару 2006) такође је изнесена теренска грађа из области Горњег Полимља.

⁸ Примену ауторовог схватања свеобухватне структурне етнолошко-антрополошке анализе в. у: И. Тодоровић, *Ритуал ума – Значење и структура литијског опхода*, Посебна издања Етнографског института САНУ 53, Београд, 2005.

⁹ Истраживања су обухватила казиваче различите конфесионалне и етничке припадности, различите старости и пола. Обухваћено је више насеља у плавско-гусињској области, као и област Горњег Ибра (Рожаје), која је послужила у смислу комплементарног поредбеног узорка (узетог у обзир у циљу сагледавања сличности и разлика две области које се налазе у саставу Црне Горе, са становништвом различите конфесионалне припадности и порекла, али са значајним уделом припадника муслиманске вероисповести). С обзиром на специфичну осетљивост разматране проблематике, на овом месту нећемо наводити имена казивача и детаљне податке о њима (година рођења итд.), као што смо то чинили у другим радовима, посвећеним мање осетљивим темама.

¹⁰ На овом месту се не можемо детаљније бавити разрадом и детаљним разматрањем формулисања и динамике наведених етничких идентитета. Детаљнија дијахронијска и структурна анализа у вези с предоченим информацијама и контекстом биће изложени у наредним радовима (в. напомену 2).

деструктурирању паралелно са променом друштвено-политичке ситуације. Ово је, свакако, случај са југословенским етничким самоодређењем, које је било везано за одговарајућу државну творевину, насталу на територији различитих културних и етничких идентитета са вековним трајањем. Заједно са њеним нестанком дошло је и до нестајања (односно драстичног смањења) протагониста југословенског етничког идентитета. Наведено се може пратити и на примеру етничког изјашњавања у Горњем Полимљу 1961, 1991 и 2003. године. И у другим случајевима, изузетно су илустративне разлике у етничком самоодређењу становништва у 1991. и у 2003. години. Превасходно се то односи на релације Срби – Црногорци и Бошњаци – Муслимани.¹¹ Илустративно је такође и одсуство званичног малисорског етничког изјашњавања, с обзиром на њихову евидентну културну и практично изражену посебност. У сваком случају, на основу уочених промена можемо говорити и о присуству једне врсте националне мимикрије, као специфичног феномена, посебно јасно израженог управо у Горњем Полимљу.

У овом контексту као илустрацију можемо навести речи једног казивача, Бошњака (по сопственом самоодређењу), који је приметио „да су у Берану некада сви били Црногорци а сада су сви Срби”. Овај процес је генерално идентичан и међу православним говорницима српског језика у Горњем Полимљу, као и на читавом северу и истоку данашње Црне Горе (што се – као што је речено – одлично може пратити на примеру различитих података из 1991. и 2003. године), и по свему судећи овај процес представља очекивану реакцију на покушаје (након Другог светског рата) стварања црногорске нације из српске¹², а на основу издвајања територијално-државног контекста као одлучујућег приликом заснивања етничког идентитета¹³. У Горњем Полимљу се данас православно становништво у великој већини (а што је посебно јасно

¹¹ В. конкретне податке у: Радован Бакић, *Горње Полимље – природа, становништво и насеље*, Географски институт Филозофског факултета, Никшић, Комови, Андријевица, 2005.

¹² И на научном скупу, одржаном 7-8. октобра 2006. у Пријепољу, на којем је представљена и ова студија (*Горње Полимље (досадашња проучавања и истраживачки проблеми)*), академик Петар Влаховић и др Марко Кнежевић износили су податке у вези с чињеницом да је српскојезично становништво Горњег Полимља (у средњем веку несумњиво подручје на којем је као доминантан обитавао српски етнос) такође и српског порекла, а тако је и у другим деловима данашње Црне Горе, пре свега када је реч о православном живљу. Примера ради, А. Јовићевић почетком 20. века у свом раду о Ријечкој нахији недвосмислено констатује српски етнички идентитет целокупног народа: „Становништво Ријечке Нахије је српско и осим Срба нема других народности” (Андрија Јовићевић, *Ријечка нахија у Црној Гори*, ЦИД, Подгорица, 1999, 284). Исти је случај и са свим другим ауторима (в. нпр: Иван Ишевић, *Ношење крста – српски народни обичај из Црне Горе*, ГНЧ XXIV, Београд, 1905) који у периоду пре Другог светског рата, и наравно раније, јасно наглашавају српски идентитет и етнокултурни карактер целокупног православног становништва Црне Горе.

¹³ Наравно, овај процес (који се може пратити и на основу пописа становништва) није једносмеран, врло је сложен, и са сигурношћу се може констатовати у многим деловима Црне Горе, али свакако не у свим, с обзиром на наглашене супротне процесе у извесним областима и структурама друштва. Међутим, ово питање свакако захтева засебан простор и студију.

изражено у непосредној комуникацији и усменом облику) изјашњава као српско, а формулација односа етничких идентитета Срби – Црногорци могла би се на јасан начин илустровати неким од саопштења казивача. Тако, по једном саопштењу – некад је био понос рећи Црногорац, јер се сматрало „да си тиме већи Србин од Србина”, односно „највећи Србин”, док је данас сасвим другачије, тј. „данас су највећи Црногорци Албанци и Муслимани”. Међу казивачима из овог краја често се може наићи и на став типа „ја сам Србин у Црној Гори исто као што бих Србин био и да се иселим у Албанију, нисам Црногорац”. Често се наилази и на потенцирање српства Васојевића, односно на оштро дистанцирање Васојевића од Црногораца, мада се може наићи и на вредносно раздвајање базирано на релацији Србијанци – Црногорци (пре свега у контексту савремених политичких партија и дешавања). По једном казивачу из Машнице – „ми смо Срби; а ни Муслимани и Албанци нас не зову Црногорци, него кажу: 'ви, Срби...!' ”. Многи од казивача, Срба, из ове области наглашавају како би их на последњем попису било и много више да није било разноврсних притисака режима.

С друге стране, од „Срба муслиманске вероисповести” (одређење присутно у ранијем периоду, такође и након Другог светског рата, као што је констатовано и у претходним етнолошким радовима)¹⁴ дошло се до званичног одређења „М(м)услиман”, да би у последње време почело да се (као доминантно за муслимане српског језика) експонира самоодређење Бошњак, инспирирано државно-територијалним ентитетом-концептом „Босна”. Навешћемо још један упућујући пример. Током теренских истраживања дошло је до сучељавања мишљења два казивача, при чему се један (са пореклом од племена Климента) залагао за бошњачко самоодређење становништва српског језика и муслиманске вероисповести, док је други сматрао да би било бесмислено да се он (као и други са датог подручја), чије је порекло од Куча и нема никакве везе са Босном, изјашњава као Бошњак. Овај други казивач је, за разлику од првог, био ближи самоодређењу Црногорац, с тим што су оба казивача сматрала да је самоодређење Турчин за муслимане погрдно, без обзира на симпатије у односу на турски етнички и државни контекст¹⁵. По једном казивачу – муслиману Радончићу (највеће братство ове области, чији чланови воде порекло од православног Србина Радоње Вујошевића) из Грнчара у близини Гусиња, „ја сам Муслиман, а не Бошњак”,

¹⁴ Тако, примера ради, Милисав Лутовац 1960. године, у својој антропогеографској монографији *Рожаје и Штавица* (Српски етнографски зборник LXXV, Насеља и порекло становништва 37, Београд, 1960) говори искључиво о Србима православцима и Србима муслиманима. На пример: „На Србе муслимане (И. Т.: у Рожају и Штавици) долази 77 родова и 1586 домова; на православне Србе 33 рода и 485 кућа” (исто, 347).

¹⁵ Поменути казивачи су са подручја Горњег Ибра (Рожаје), али ова ситуација односно подела је карактеристична и за шири савремени муслимански контекст у Црној Гори, и може се, као динамички образац, уочити и у области Горњег Полимља.

због тога што муслимани из Плава и Гусиња немају никакве везе са муслиманима из Босне (и Санџака), где су, по њему, „Бошњаци”. С друге стране, срећу се бројни казивачи који инсистирају на одређењу Бошњак, као адекватном за самоодређење муслиманског становништва Горњег Полимља.

Ставови спрам других етничких група и одређења. Током истраживања примећени су различити ставови спрам других етничких група, при чему је тешко јасно представити генералну формулу међуетничких односа на овом подручју. На пример, по једном казивачу (Србину) – „са католицима (Малисорима) никада на граници нисмо имали проблема, а са Албанцима муслиманима јесмо”. Слично томе, по млађем казивачу, муслиману из Гусиња, до туча долази „само са Албанцима”, са којима је тешко успоставити сарадњу, али се – насупротив томе – срећу бројна саопштења која истичу међусобно поштовање муслимана српског језика и муслимана Албанаца, инспирисано истом верском припадношћу, а уочено су и примери њиховог (међусобног) склапања бракова; затим, код Малисора је присутно индиректно упућивање на несигурност због њихове малобројности и другачије, католичке вероисповести, а код Срба се често наилази на јасно изражен страх од агресивног, радикалног ислама. С друге стране, по једном старијем Албанцу, он исламску веру не прихвата као своју, и радо би се вратио у (католичко) хришћанство (што је пропраћено неодобравањем неких од других присутних Албанаца). По исказу мештанина из Гусиња – „ми смо Малисори, а Албанци су друго”, односно „ми и православци смо једно”. Такође је важно истаћи и да они назив „Латин” сматрају погрдним. Албанци муслимани, исто као и Срби, католике зову управо „Малисори”, а тако је било, још јасније изражено, и у прошлости (по саопштењима казивача). Један Албанац – муслиман из села Мартиновићи тврди да иако у непосредном разговору Малисора зове братом (и поштује католичку веру, јер је то вера његових предака) – „пре би своју ћерку дао Арапину него њему”, зато што му није сродан по вери. С друге стране, он истиче да је својим синовима дао чисто албанска и интернационална имена, а не исламска, и да је то најчешћа појава код савремених Албанаца. Он такође наглашава и одбојност спрам Турака, јер су их, по његовим речима, „уназадили и држали дуго поробљене”. Овде, с друге стране, треба нагласити и како је, међу саговорницима албанског матерњег језика, била присутна и представа да је плавско-гусињска област припадала Албанији пре него што је ушла у састав Црне Горе. У разматраном контексту (сагледавања међусобних етничких односа и ставова спрам других етничких група) илустративан је и следећи пример: муслиман српског презимена из Плава јасно је био свестан свог српског порекла, што је у Плаву често присутно, али је исто тако јасно инсистирао на

свом садашњем бошњачком идентитету, а у својој кући је држао албанску и бошњачку заставу, као и три различите гусле, од којих је свака била намењена за различите јуначке (српске, бошњачко-муслиманске и албанске) песме¹⁶. Интересантно је поменути и да се стекао утисак како су (од муслимана са којима смо разговарали) они казивачи који имају представу о пореклу из неког од племена албанског језика (на основу нашег теренско-истраживачког увида) показивали јаке симпатије према Албанцима, чак их и доживљавајући као неку врсту исламске „авангарде”. У сродном контексту можемо навести пример гусињских сајтова, на којима се могу пронаћи и изузетно агресивни садржаји што, рецимо, чак и Немањиће и Карађорђевиће проглашавају за родове албанског порекла итд., уз мноштво сличних квазиисторијских фалсификата. Из обављених разговора (тј. на основу забележеног материјала што третира широк временски распон) стекао се и општи утисак који, уз сву опрезност, ипак упућује на становиште да верско опредељење у кризним ситуацијама може имати предност у односу на културну блискост и језичку припадност (која би имала првенство у друштвено-политички неутралним ситуацијама) Наиме, „религијска и национална припадност, као доминантни фактори друштвеног и психолошког живота, интензивније су од свих осталих врста припадности”¹⁷. У сваком случају, међу припадницима различитих професионалних и верских група уочено је и искрено поштовање (праћено добрим комшијским односима) и културно дистанцирање у односу на друге групе, чији се представници доживљавају као агресивни и другачији. У овом смислу је интересантно приметити и да је међу православним казивачима забележена представа да Албанци владају црном магијом, односно да су њихова црномагијска знања посебно опасна.

Културна блискост и прожимања. С друге стране, у многим аспектима народног живота уочава се културна блискост различитих групација. Као илустрацију можемо навести чињеницу да су сви заједно узимали учешћа у прослављању празника као што су Ђурђевдан, петровдан и илиндан¹⁸ и да су се окупљали на заједничким прославама, при чему казивачи најчешће наглашавају слогу и садејство. Такође занимљив феномен представља и чињеница да се православци, па и муслимани, са

¹⁶ Исти казивач саопштио је, примера ради, и предање о старим Србима („Србусима”), као великом и значајном народу у прошлости.

¹⁷ Гордана Благојевић, *Срби у Калифорнији*, Посебна издања Етнографског института САНУ 54, Београд, 2005, 77; в. N. Dugandžija, *Religija i nacija*, Zagreb, 1983, 46. Иначе, наведене тенденције могле би бити представљене и путем одговарајућих структурних формула. В. примере у: И. Тодоровић, *Митска истина Срба – Анализа митских сагледавања улоге и значаја српског народа*, Звоник, Београд, 2005, 67-73, 245-250 итд.

¹⁸ О овоме је и раније писано. В. М. Vlahović, *Etnološka zapažanja u okolini Plava i Gusinja*, 152-156. Упоредити и: Ејуп Мушовић, *О неким заједничким обичајима муслиманског и православног становништва Пеиштери и Бихора*, ГЕМ 43, Београд, 1979.

територије Горњег Полимља у последње време жене са девојкама из Врмоша (католици), села иза албанске границе, које је постало познато по великом броју неудатих жена. По исказима казивача, ретки су примери да ове жене прихвате православље, мада има и таквих појединачних случајева, док с друге стране оне инсистирају на прихватању (од стране младожења) специфичних малисорских обичаја, међу којима се, по казивачима, истиче обичај да младожења након венчања мора да пусти младу три недеље да борави у њеном роду, у Албанији (а у вези с тим се наводе случајеви како се дешавало да млада управо у том периоду затрудни). Такође се наводи и обичај да вереник до венчања мора у јавности да се појављује у истом, вереничком оделу, у вези с чим се наводе и конкретни примери. Интересантно је, у овом контексту, поменути и (потенцијално врло индикативну) изјаву једног казивача, Србина ожењеног Малисорком, како су православље и католичанство идентични („све је то исто”). И поред појединих драстичних случајева (случај прељубе и самоубиство), о овим браковима се махом говори као о успешним.

У садашњим околностима нису чести примери српског етничког изјашњавања међу припадницима муслиманске вероисповести, али је често присутна свест о српском пореклу, док је у прошлости било доста случајева потајног слављења православних празника, као и давања прилога црквама и манастирима од стране муслимана. Исто тако, иако су ови примери ретки, има врло истакнутих изузетака у односу на претходно наведене тенденције одбацивања српске етничке свести од стране муслимана. Тако се чак десило и да један муслиман из Берана прихвати православље и постане монах, а и међу јавним личностима је било примера инсистирања на српском пореклу и свести (Смајо Шаботић). С друге стране, Ђукићи из Васојевића су испричали да су чули како је један Ђукић кога су саплеменици ниподаштавали у скорије време одлучио да пређе у ислам, са речима „е, сад ћете ви видети...”

Етнолошка истраживања такође уочавају богато и шаролико културно наслеђе становништва овог подручја, с обзиром на то да карактеристике српске традиције присутне у овом крају сежу дубоко у унутрашњост српског етничког простора, слично као што се, с друге стране, карактеристике албанско-малисорске традиције продужавају дубоко у унутрашњост Албаније. Услед тога, на овом подручју врло пластично можемо сагледати нијансе сучељавања ова два општа културна круга, њихове сличности и разлике (на пример – илустративне могу бити разлике и сличности у представама митских бића, рецимо вила, у поимању крвне освете и породичног живота, у главним

народним празnicima, обичајима око сахране итд.)¹⁹. Посебно је упечатљива разлика у степену очуваности савремених представа везаних за крвну освету (и њену поетизацију) код Албанаца/Малисора у односу на Србе и муслимане²⁰. С треће стране, муслимански културни контекст овог подручја свакако поседује и извесне оријенталне особине страног порекла (без обзира на српско-словенску основу, потврђену многим конкретним примерима), које се у сличном облику могу пронаћи и далеко на истоку, пре свега у Малој Азији, чиме се целокупни етнокултурни оквир ове области додатно усложњава и уочава као посебно сложен и занимљив за будућа истраживања.

Традиционализам и модернизација. У области Горњег Полимља, за које се често везују представе о „забачености” и изолованости (што се може илустровати и запажањем Зуке Цумхура, које је апострофирао казивач из Плава: „Мислио сам да је Плав крај свијета, а сад видим да је почетак ценета (раја)”), среће се мноштво - за неупућене неочекиваних - информација везаних за удаљене контексте и народе, што би се могло илустровати једним запажањем (учесника истраживања из Пријепоља) да „они говоре о Бруклину као ми о Ужицу”. Наиме, из области Плава и Гусиња је велики број становника отишао на рад у друге земље, при чему ови исељеници још увек одржавају непосредне везе са родним крајем и уносе нове елементе у свакодневни живот и искуства²¹. Међутим, поред ових процеса, и традиционални културни елементи су овде, свакако, још увек изузетно присутни, тако да смо у овој области констатовали значајан број традицијски мотивисаних образаца понашања и старих веровања (о чему је већ било речи), од аспеката породичних односа до, рецимо, етномедицинског контекста²². Већ смо поменули и чињеницу да српско православно становништво за Албанце везује владање магијским (пре свега црномагијским) знањима, а на ово се (у другачијем

¹⁹ По грађи забележеној крајем 19. и почетком 20. века – „има предање да су многи данашњи Арбанаси (И. Т.: у околини Гусиња) сродници неких српских племена и да су некад славили славе” (Милош Велимировић, *Гусињска нахија с погледом на Малесију*, 345). Аутор М. Велимировић затим наводи већи број оваквих предања, као и многе конкретне примере о томе које су муслиманске породице православно-српског порекла (исто, 345-346).

²⁰ У вези с овом проблематиком видети грађу изнесену и разматрану у: Илија М. Јелић, *Крвна освета и умир у Црној Гори и северној Албанији*, Београд, 1926.

²¹ В. М. Гогоћ-Лутовац, *Проблеми савремених спољних миграција на примјеру општина Иванград, Плав и Рожаје*. У овој студији која је настала пре око 30 година (и која је управо због те временске дистанце за нас данас посебно значајна) говори се о томе како је Горње Полимље „представљало а и данас представља миграционо жариште у Црној Гори” (исто, 80). С једне стране, овај „простор је природно предиспониран за миграције, јер је вјековима био успутна станица исељеницима из црногорских брда у свој класични имиграциони амбијент, у Србију”, а „прије првог свјетског рата са подручја околине Андријевце (горњи Васојевићи) биле су економске миграције у прекоморске земље” (исто, 80). С друге стране, „Гусињани, пак вјечито су били трговци још из доба Отоманске царевине. Варошица Гусиње, као сједиште ага и бегова, била је главни истурени трговачки пункт на караванском путу од Скадра и Подгорице ка континенталном дијелу Санцака. Због тога су њени становници *рано стицали традицију* за миграције” (исто, 80).

²² Детаљни етнографски пресек резултата истраживања традиционалне духовне културе (као изузетно значајне културне димензије) овог подручја биће, уз мноштво конкретних примера, представљен у наредним радовима.

смыслу) надовезује и општа представа, присутна код немуслимана, о чудотворности и исцељујућој моћи записа муслиманских хоца. Вреди подвући и да је током непосредних теренских истраживања код католика Малисора забележено реално присуство специфичних древних образаца и веровања, по свему судећи велике старости, превасходно у вези са сећањем на некадашњу друштвену организацију и племенски живот. Код муслимана су забележена разноврсна веровања из народне медицине магијског карактера, а у овом смыслу је посебно занимљив однос савременог примењеног исламског религијског концепта и народне праксе бајања и врачања (на пример, и у Горњем Ибру и у Горњем Полимљу су врло распрострањене представе о тзв. „женским чинима“). Код православних Срба из околине Плава смо, рецимо, констатовали бројна веровања везана за вештице²³. Наравно, овде смо свесно предочили неке недовољно уочљиве примере очувања и истрајавања народне традиције, која се у Горњем Полимљу испољава и на много других начина.

Рецимо, посебно карактеристичан пример, који одлично илуструје доскорашњу ситуацију, представља запажање једног казивача, Малисора, о томе како се раније „више ценио прст једног мушкарца него све жене у селу“, а један мушкарац је, по њему, „раније имао право, ако је дрзак, да туче све жене у селу“. Наравно, данас се у мушко-женским односима запажају, и поред мушке доминације, сасвим различити модели понашања. Међутим, у овој области су још увек присутне представе о томе како „Албанци имају по две-три жене: једну ноћ спава код једне, другу код друге, трећу код треће“, „неки Албанац оженио Српкињу и када је он умро онда ју је његов брат узео за жену“, као и „Албанци и сад купују жену – колико ко има новца толико и купује“.

Затим, појава тзв. „вехабија“ у плавско-гусињској области је такође феномен који посебно пада у очи, пре свега у контексту сагледавања нових облика понашања карактеристичних за исламске вернике, односно муслиманско становништво.²⁴ Код велике већине муслиманских казивача ове „нове појаве“ (изражене превасходно у упадљивом начину одевања, док за жене постоји захтев за скривањем лица ферецом) изазивају одбојност, а код православног становништва страх и отпор, односно асоцијације на појаве повезане са најекстремнијим облицима милитантног исламског фундаментализма. Ови екстремни облици испољавања исламског идентитета још увек нису постали доминантни, али услед своје агресивности и одступања у односу на савремене токове свакако могу представљати потенцијалну опасност ширих размера.

²³ Наравно, овде говоримо првенствено о чињеници да се наведена веровања могу констатовати као присутна у казивањима становништва, а не о томе у којој мери она имају утицај на савремени друштвени живот, што је тема која захтева посебан простор.

²⁴ У овој појави су у више наврата извештавали и медији, при чему је као један од центара „вехабизма“ посебно наглашаван управо Плав.

У сваком случају, можемо приметити да је ово подручје израз специфичне мешавине древних („традиционалних”) и „модерних” представа и образаца живота, што је било очигледно и у схватањима млађих казивача²⁵. С једне стране, бројни исељеници (у друге градове и државе) који одржавају везу овог краја са удаљеним деловима како Србије и Црне Горе тако и света, а с друге стране извесни обрасци упорног традиционализма (испољени у различитим облицима) – обележавају ово подручје односно семантичке просторе који се за њега везују. При томе се посебно издваја релација крајности *примитивно - ултрамодерно*, изражена у различитим областима живота, од архитектуре до склапања брака. С тим у вези, као ексцентричан али ипак илустративан, можемо навести пример мештанина (из околине Плава) који је своју децу држао у неприступачном шумском простору потпуно изоловану од остатка света, што је резултирало чињеницом да када су пронађена, ова деца практично нису знала ни да говоре (а о чему је својевремено извештавала и телевизија)²⁶.

Завршна разматрања. До сада спроведена теренска испитивања указала су на основне одреднице разматране проблематике и на општи контекст. Наравно, наставак континуираних и интензивних истраживања могао би да пружи још конкретније одговоре, али је забележена грађа сасвим довољна (као чињенична основа) за даља налитичка промишљања и доношење непосредних закључака.

Можемо приметити да наведена ситуација, одређена присуством различитих језика и вера на малом простору, погодује и појави тзв. вишеструких идентитета (као и одговарајућих прелазних облика), односно појави промене етничких самоодређења и одређења, чега је било доста у претходном периоду²⁷.

Када је реч о вишеструком идентитету односно самоодређењу, као посебно индикативна може се навести изјава казивача Малисора који је своје (тј. малисорско) самоодређење дефинисао речима: „Када смо сами онда је *ми, Малисори*, а када разговарамо са муслиманима Албанцима онда је *ми, Албанци*”²⁸. (Овде можемо навести и речи једног казивача, Србина из села Грнчара: „Католици су Малисори, ми их зовемо Малисори; друге зовемо Шиптари, Албанци”.) Наиме, положај Малисора на овом

²⁵ Однос према традицији и религији је неуједначен и на основу досадашњих истраживања не би се могао свести на јединствени заједнички именитељ.

²⁶ Овај случај, везан за поменутог мештанина З. Б., иако актуелан 80-их година, још увек је свеж у "урбаним легендама" Плава.

²⁷ Посебно је, са становишта сагледавања феномена вишеструких идентитета, занимљиво сведочење једне Српкиње из САД (формулисано синтагмом да је „њена домовина Америка а отаџбина Србија”), које на специфичан начин дефинише одредницу „амерички Срби” (Г. Благојевић, н. д., 219); о двојном идентитету в. врло илустративно у: исто, 223. У истом контексту в. опширније и разматрања етничитета у: исто, 65-100.

²⁸ У овом случају се ипак не може говорити само о регионалном идентитету, с обзиром на различиту веру и општи културни контекст.

подручју је посебно специфичан, како данас тако и у прошлости²⁹. Уосталом, област Горњег Полимља и северне Албаније (у ширем смислу) је и у током претходних векова, као што сведоче бројни примери, била мултиетничка и подложна различитим утицајима. Присуство ових различитих утицаја, и одговарајуће етничке тензије која из тога произилази, условили су то да је и у ранијим етнолошким радовима (на пример код Митра Влаховића)³⁰ посебно истицан значај међусобног прихватања и коегзистенције, као противтеже појединим догађајима из прошлости (Срби помињу вековну асимилацију и исламизацију, масовна страдања и злочине које су над њима починили Албанци и муслимани током Другог светског рата, док муслимани наглашавају покушаје покрштавања након пропасти Турске и запостављеност; католички Малисори посредно истичу своју малобројност и нелагодност, а познати су и процеси њихове исламизације током ранијег периода итд.).

У потпуно истом контексту (као што су то чинили и етнологии ранијих времена) се о значају сарадње и мира може говорити и данас. Наиме, разлике између разматраних етнокултурних ентитета нису такве природе да се не могу превазићи у уобичајеним околностима и свакодневном животу, као што показују многобројни примери (од заједничких празника до многобројних сведочења казивача о добрим комшијским и међуљудским односима православаца, муслимана и католика, односно Срба и Албанаца)³¹. Међутим, у ситуацијама усмерених тензија изазваних услед постојања одговарајућих геополитичких и других интереса, ово подручје (што се, на жалост, показало и током Другог светског рата) може постати поприште оштрих сукоба.

²⁹ Када се разматра ово питање увек се мора имати у виду и културно-географски контекст северне Албаније. По једном казивачу Малисору, 90-их година је у Албанији могло да се деси исто оно што се десило у Босни (изузетно велики сукоб различитих вера), али до тога ипак није дошло услед заузимања католичких црквених великодостојника.

³⁰ „Неопростиви је грех што православни Срби и данас називају муслимане Турцима, које су ти муслимани мрзели и гонили. Православни Срби раде то зато што се сећају зала која су им чињена у доба турске владавине. Зна се да су неки муслимани, под заштитом турске власти, занесени верским фанатизмом или истим оним особинама, којима и православни, чинили православним Србима чудна насиља. Али се не можемо похвалити да је било боље међу православним братствима и племенима у Црној Гори и брдима, јер знамо какве су крваве борбе водили међу собом и колико су једни другима глава одсекли. Један пример: Сердар Јоле Пилетић рекао је за једнога Ровчанина: 'Попио је бадањ крви брчке', јер је убио дванаест Братоножића, Пипера и Бјелопавлића бранећи своја пасишта. Зато треба да упознамо своје старе навике и грешке, па да пођемо путем истине, слоге и братске љубави остављајући свакоме да слободно исповеда и негује верске осећаје” (М. Vlahović, *Etnološka zapazanja u okolini Plava i Gusinja*, 157).

³¹ У овом контексту, међутим, можемо навести и један туробан пример који сведочи о амбивалентности и регионалној одређености односа различитих етничких групација. Наиме, казивачи из села Новшића су истицали своје добре односе са некадашњим комшијама Албанцима (па и током ратног периода), за разлику од Срба из Велике, али су, с друге стране, нагласили да су током Другог светског рата њихове комшије Албанци чинили злочине над православно-српским становништвом у другим деловима Црне Горе.

У сваком случају, боље познавање и дубинска анализа различитих етнокултурних контекста помоћи ће нам да створимо и јаснију представу о структури културних и етничких образаца и промена, чиме на непосредан начин долазимо у ситуацију да остваримо напредак у истинском зближавању и разумевању.

Такође, вреди поново нагласити да је свеобухватним етнолошким истраживањима Горњег Полимља обухваћен репрезентативан број насеља, као и све етничке и конфесионалне групе присутне у овој области, што је довело до тога да и сакупљења теренска грађа буде врло употребљива и илустративна. Уочили смо специфична преплитања традиционалног и модерног, о чему је - у контексту на овај начин конципиране студије - већ било довољно речи, уз напомену да би истраживања усмерена у овом правцу свакако могла попримити и одлике вишетомног дела. Констатоване су и фокусиране многе нове и раније недовољно познате појаве, почев од специфичног поимања етничког идентитета, све до особених етничких процеса карактеристичних за ову област и одговарајућих сучељавања и преплитања. С друге стране, ова истраживања су потврдила и многа запажања и чињенице које су изнели већ А. Јовићевић и М. Влаховић пре више од пет деценија, што је такође било од изузетног значаја. Треба посебно подвући и да резултати истраживања указују на изузетан значај верског идентитета у општем и етничком самоодређењу, а ово подручје је, свакако, врло илустративно управо у том смислу.

Оно што у наредним радовима треба да буде посебно разматрано јесте првенствено чињеница да подручје Горњег Полимља представља специфичан случај сучељавања два (српског и албанског) језичка односно базична етничка елемента, где су говорници једног језика (српског) подељени на најмање четири могућа, формално призната, етничка самоодређења, док су говорници другог језика, и поред различитих вероисповести (муслиманска и католичка) фокусирани у само један облик званичног етничког изјашњавања (а тако је и у ширем регионалном и "албанском" контексту). Овакав пример вероватно представља јединствен случај у општим размерама.

Другим речима, с једне стране видимо крајње аналитички етничко-језички модел, док с друге стране егзистира крајње синтетички модел. Осим овога, аналитичку пажњу посебно побуђује и чињеница да етнички облици произашли из базичног српског етничко-језичко-културног супстрата („Срби” и „Црногорци” с једне стране и „Бошњаци” и „Муслимани” с друге) теже, као што смо видели, поновном синтетисању, с тим што се и ту уочава приметна разлика у оквиру динамике релација Срби – Црногорци и Бошњаци – Муслимани, јер је (вештачко) раздвајање етничких

самоодређења која чине прву релацију непосредно подржано од стране „спољашњег фактора”, оличеног у држави Црној Гори, као и од стране некадашње СФРЈ.

У предоченим, различитим облицима можемо јасно видети резултат дешавања и односа присутних на општем геополитичком плану што на специфичан начин уобличава регионални етнички контекст у којем се налазе Срби и Албанци. Наиме, анализи претходно изнесених чињеница можемо приступити на различите начине, односно из различитих углова, али неизоставно свако разматрање дотичне проблематике мора узимати у обзир и општи геополитички оквир, јер само на тај начин могу бити сагледане и објашњене на први поглед изузетно необичне појаве констатоване на микро-простору Горњег Полимља.³²

Ивица Тодоровић
Етнографски институт САНУ

³² Наравно, на овом месту (јер би то знатно проширило рад) не можемо дубље улазити у непосредно разматрање свих разлога који су условили појаве са којима смо се суочили. У сваком случају, можемо упутити на сагледавања глобалне ситуације и закључке присутне у делима Зиновјева, Хантингтона и Чомског (пре свих), који су – сваки на свој начин – разматрали општи геополитички и регионални балкански контекст (као израз глобалних дешавања и културно-цивилизацијских сучељавања). У склопу ових разматрања, положај Српског етноса и етничког простора је посебно наглашаван и сваки од наведених (када је реч о утицају њихових дела – свакако репрезентативних) аутора се посебно одредио управо спрам српског и српско-албанског етничког контекста, у директној релацији са (поменути) општим цивилизацијским, етничким и професионалним сучељавањима.